

УДК 32.019.5:323.269.6:93(477)“1919”

О.О.Приказюк

Ідеологічні засади повстанського руху під проводом Н.О.Григор'єва

В повідомленні ставиться питання про необхідність наукового вивчення ідеологічних засад повстанського руху під проводом Н.Григор'єва, вказується на їхніх зв'язок із селянським світоглядом та реакцією селян на здійснювану більшовиками політику “воєнного комунізму”.

Ключові слова: повстанський рух, Н.Григор'єв, політична платформа, селянство, гасла, ідеологія, “воєнний комунізм”.

Повстання під проводом отамана Н.Григор'єва мало переломне значення для військово-політичної ситуації в Україні у 1919 р. Воно призвело до важкої військово-політичної кризи більшовицького режиму, позбавило його можливості вести активні наступальні дії на зовнішніх фронтах, а також завершити збройне придушення селянського опору політиці “воєнного комунізму”. У зв'язку з цим зрозумілий інтерес дослідників до постаті отамана Н.Григор'єва.

Історіографія проблеми доволі повно висвітлена в статті В.Горака, яка вийшла 2013 року [5]. До речі, вказаний науковець є одним з перших українських дослідників, які намагалися об'єктивно оцінити постать отамана. В.Горак відзначає природний талант полководця, однак не залишає поза своєю увагою фактів, що могли кинути тінь на Н.Григор'єва, звертає увагу на виняткову жорстокість отамана та його бійців, за якими міцно закріпилася слава кривавих погромщиків [6; 7]. Позиція В.Горака в чомусь співзвучна з твердженнями американського історика і політолога Річарда Е. Пайпса, з робіт якого можна дізнатися про боротьбу з десантом Антанти на Півдні України “зграї українських мародерів на чолі з бандитом Никифором Григор'євим, що виступав у той час на боці Червоної Армії”; що “погроми учинялися ... різноманітною потолоччю під командуванням різних “батьок”, найбільш сумно звісним з яких став Григор'єв”, що “банда Григор'єва” поки не була знищена Червоною Армією, здійснила 148 погромів” [15, с. 98, 140, 141, 196].

В сучасній українській історіографії та художній літературі можна зустріти діаметрально різні погляди на діяльність Н.Григор'єва. Так, у роботах письменника і краєзнавця Р.Ковалюка відчутна романтизація та ідеалізація отамана: “в очах селян Південної України отаман Григор'єв почав набувати божественного образу. Слава про його героїзм виплескувалась на сусідні губернії.

Він почав уособлювати верховну владу – став диктатором Південної України, диктатором доброзичливим і щедрим – передусім до українського селянства, яке вірило, що Григор'єв силою свого військового захистить від грабунку продзагонів та вакханалії чревичайки” [10, с. 34].

У той же час молодий історик з Кіровограда Ю.Митрофаненко, поставивши риторичне запитання “М.Григор'єв – уособлення слави чи трагедії отаман-

щини?», зробив наступний висновок: “... в кінці січня 1919 він перейшов на бік червоних, чим сприяв встановленню радянської влади на території України, зрадивши при цьому інших отаманів УНР, які і надалі чинили опір. Розчарувавшись в аграрній політиці більшовиків, отаман піднімає повстання проти представників “московської обжорки”. Повстання розпочалося вдало. Але шлях перемог отамана був вкритий трупами євреїв та українців, незадоволених його владою. Норми власного універсалу грубо порушувалися. Насаджуючи власну терористичну диктатуру від імені українців, отаман лише компрометував ідею української влади Рад, посилюючи пробільшовицькі настрої серед населення. Виступ М.Григор’єва дав змогу комуністам оголосити червоний терор протиборцьобистів та незалежників – партій, з якими отаман підтримував зв’язки. Заколот отамана послабив сили більшовиків на території України, чим скористався А.Денікін. Білим вдалося захопити Україну, де вони відновили велике поміщицьке землеволодіння й проводили відверту шовіністичну антиукраїнську політику” [13, с. 59-60]. Як не дивно звучить, проте цей висновок цілком в дусі традиційної схеми радянської історіографії – з обов’язковою плутаниною з іменем отамана та без посилань на архіви.

Оригінально підходив до висвітлення григор’євщини американський дослідник Артур Е. Адамс, який запровадив термін “Велика українська Жакерія”. Він наголошував, що події 1918–1920 років в Україні повинні розглядатися як частини величезної і стихійної соціальної революції, в якій аграрні повстання зіграли домінуючу роль. Адамс вважав Григор’єва типовим представником Жакерії в тому сенсі, що ним рухали глибокі і суперечливі пристрасті та ненависть до влади, зарозумілість, показна незалежність, а також постійна й ненаситна жадаба горілки, подвигів і слави [21, р. 263].

Метою нашого повідомлення є показ зв’язку між ідеологічними засадами повстанського руху під проводом Н.Григор’єва та селянським світоглядом і реакцією селян на здійснювану більшовиками взимку-навесні 1919 р. політику “воєнного комунізму”.

Як відомо, наприкінці січня 1919 р. найбільші повстанські отамани Півдня України Н.Григор’єв та Н.Махно уклали угоду з більшовиками та увійшли зі своїми загонами до складу Червоної армії. Це був період, коли проголошені більшовиками популярні гасла забезпечувала їм необхідну підтримку українського селянства, яке прагнуло справедливої аграрної реформи, боротьби з високими цінами, наведення ладу в країні. Більшовикам вдавалося досягати успіху навіть там, де вони не мали більшості. Так, на 1-му з’їзді рад Єлизаветградського повіту 21 лютого 1919 р., де більшість мали ліві соціалісти-революціонери, було схвалено більшовицьку резолюцію про поточний момент і обрано до складу продкому 4-х (з 5-ти) більшовиків [16, с. 559].

Проте незабаром стала проявлятися розбіжність ідеологічних засад політики КП(б)У та прагнень селянства. Загострювало становище ігнорування, а часто й відверте знущання над національними почуттями селян. На думку Х.Раковського, висловлену на засіданні Київської ради робітничих депутатів

13 лютого 1919 р., “декретування української мови в якості державної – це реакційний, нікому не потрібний захід”, бо “селянство вважає себе руським” [18, с. 190]. Мало місце прилюдне знищення портретів Т.Г.Шевченка, ігнорувалося мовне питання – “казали, що це національне питання видумане Петлюрою і різними буржуазними інтелігентами на кшталт Шелухіна”, – згадував член УПСР Петренко [8, с. 116].

Вже наприкінці січня – в лютому 1919 р. на територіях, де було сформовано державний апарат, зростає політична напруга, більшовики поступово втрачають свої позиції на селі, зростає вплив есерів та “сільських вчителів-самостійників” [17, с. 6].

Неоднозначним було розуміння продовольчої проблеми. Виконуючи вимогу щодо обліку хліба, селяни вбачали мету продовольчих заходів в безпосередній боротьбі з голодом та допомозі соціально незахищеним верствам. Адже саме про це на III Всеукраїнському з’їзді рад (6-10 березня 1919 р.) говорив нарком з продовольства О.Шліхтера, відповідаючи на запитання з залу “навіщо прибули сюди продовольчі загони, чи озброєні вони і що вони будуть робити?” [1, с. 138]. Як правило, радянські органи на селі констатують незначну кількість “надлишків” продовольства і ухвалюють рішення про їхній розподіл чи пільговий продаж тим, хто потребує допомоги (ці заходи найчастіше стосувалися збіжжя, що зберігалось в колишніх панських садибах і хлібних бюро). “Надлишків хліба в селян не виявилось, тому як населення волості в 1918 р. постраждало від неврожаю, а також австро-німецьких реквізицій” – доповідали зі Ставрівського волвиконкому Ананівського повіту [16, с. 646].

Починаючи з березня (саме тоді починається активне запровадження заходів політики “воєнного комунізму”) радянськими установами відзначається поширення серед селянства антиурядових та опозиційних настроїв. Обговорення селянської проблеми відбулося на скликаному 6-9 квітня пленумі ЦК КП(б)У, що спеціально розглянув питання про “куркульську контрреволюцію” і роботу на селі. Резолюція пленуму кваліфікувала селянський рух як “куркульську контрреволюцію” і визнавала причинами її успіху “злісно-демагогічну політику механічного поєднання контрреволюційних лозунгів з радянськими”, “темноту селянської маси і неправильне уявлення про програму комунізму на селі”, “промахи окремих представників радянської влади на місцях в галузі земельної, національної і продовольчої політики”. Пропонувалося залучити середнє селянство до комбідів та звернути увагу на агітацію і комуністичну роботу на селі [12, с. 52].

“Коротку програму для селянської голоти” було викладено в газеті “Більшовик”: “1. Куркуля в потилицю. 2. Більшовицький кружок. 3. Продовольчий комітет. 4. Делегатів до робітничо-селянського уряду за порадами і допомогою. 5. Середнього селянина не чіпай. А тоді й побачимо, чи дуже буде радіти куркуль” [3, 17 квітня].

Зростаюче невдоволення населення України запровадженням політики “воєнного комунізму” впливало і на становище в армії. Н.Григор’єв, який

користувався величезною популярністю серед населення, доповідав командуючому Українським фронтом В. Антонову-Овсієнку про зміну настроїв у війську, що були викликані радянською політикою на селі, “скаржитися і обґрунтовує рапортами своїх командирів, стверджених часто комісарами, на зловживання органів ЧК, продармійців тощо. Що особливо дратує населення говорив він, так це зловживання приїжджих, “кацапів” та “жидів”. Радянської влади на місцях немає. Виконком, що обрав повітовий з’їзд Херсонщини, справді замінено приїжджими з центру. Замість агітації на підтримку голодної півночі, продармійці намагаються відібрати хліб, але мають відсіч від вдєсятеро більшої кількості селян. Зате представники земельних органів провадять безпорадну агітацію за незрозумілу комуну” [2, с. 99].

Переконатися в справедливості цих слів В. Антонов-Овсієнко та О. Шумський змогли 24 березня на огляді Верблюзького полку. “Промовляючи українською мовою О. Шумський спершу мав безперечний успіх. Далі почав говорити про земельну політику радянської влади. І лише промовив слово “комуна”, як почувся галас із задніх лав, який охопив натовп і перетворився у рев. Злі обличчя, піднесені кулаки тяглися до промовця...”. За наслідками поїздки В. Антонов-Овсієнко та О. Шумський відправили телеграму голові РНК УСРР Х. Раковському: “...Населення провоковане діями продзагонів. Треба відкликати московські продзагони... Категорично заявляю вам як голові уряду: політика, що її провадять на місцях, ображає, підбурює проти центральної влади зовсім не тільки саме куркульство, а всі прошарки населення” [2, с. 104].

Наприкінці квітня – на початку травня, коли після зайняття Одеси частини Н. Григор’єва було відведено для переформування в рідні для них місцевості, вояки повели озброєну боротьбу з представниками влади на місцях. “З того часу, як отаман Григор’єв відпустив свої війська на відпочинок, в Херсонській губернії розпочалися грабунки та вбивства, насилля над пасажирами і комуністами... [Війська] відкрито з командним складом на чолі, розганяють збройною силою всі сільські, повітові, міські виконкоми, парткоми, арештовують їх і розстрілюють... Це триває пролягом трьох тижнів. Випадки були в Долинській, Знаменці, Куцовці, головне – Єлизаветграді, де стоять Верблюзький та Другий Херсонський полки; Єлизаветградський виконком, партком розігнано, розстріляно комуністів... Миколаєву загрожує доля Єлизаветграда... прошу негайно вжити заходів. Воєнкомом та мною (заходи) вжиті – в місті оголошено стан облоги”, телеграму такого змісту було направлено головою Миколаївської ЧК напередодні григор’ївського виступу [14, с. 76].

Сформовані з селян-добровольців з’єднання Червоної армії не могли бути ефективно використаними проти селянського повстанства. Тому набирала силу тенденція використання “інтернаціональних” загонів для придушення виступів місцевого населення. “У Криворізькому повіті повно григор’ївських загонів... перебито цілі волосні виконкоми ... потрібна негайно допомога інтернаціонального батальйону латишів, китайців”, – повідомлялося в телеграмі до Криворізького воєнкому 24 квітня [2, с. 109].

В квітні 1919 р. радянське командування приділяє зростаючу увагу питанням переформування вже існуючих частин, висувається гасло боротьби з “партизанщиною”. На початку травня була запланована і практично підготовлена операція зі зміщення командування 6-ї дивізії на чолі з Н.Григор’євим [9, с. 28-30].

Повідомлення свідчили про глибину та гостроту антирадянських настроїв в війську. “Серед червоноармійців ходять вперті чутки, що ініціатором виступу є не Григор’єв, а самі селянські маси, незадоволені надзвичайними комісіями та комісарами-“жидами”” – констатовалося в одному з численних повідомлень до Раднаркому [19, ф. 2, оп. 1, спр. 241, арк. 36].

Дослідники зазначають, що діяльність Н.Григор’єва є чи не єдиним прикладом ефективного розвитку отаманського руху. Його Універсал містив чітку і послідовну програму створення незалежної демократичної української держави. Отаман прагнув домогтися об’єднаної угоди з Н.Махном, Зеленим, розробляв плани загальноукраїнського визвольного повстання [4, с. 124-125].

В “Універсали”, підписаному отаманом Н.Григор’євим та його соратниками, виразно звучать принципи ототожнення національного та соціального поневолення: “Селяни й робітники! Вас дев’яносто два відсотки на Україні. А хто править вами: оті, що ссуть кров народну. Народу український! Бери владу до своїх рук!”. Основою “Універсалу” є різка критика наві’язаної Україні політики “воєнного комунізму”: “політичні спекулянти обдурили тебе... замість землі та волі тобі насильно нав’язують комуну, чрезвычайку та комісарів з московської обжорки й тієї землі, де розп’ято Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах, у штанях із лантуха, замість чаю п’єш гарячу воду без цукру, та ті, що обіцяють тобі ясну будучину, визискують тебе, тобою воюють, із зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу й нахабно запевняють тебе, що роблять усе це на користь народові... Неправда, брехня й неправда.” Універсал закликає до негайного здійснення політичних реформ, що мали б перешкодити відновленню антинародної диктатури. “Нехай не буде диктатури ні особи, ні партії... Геть політичних спекулянтів! Геть насильство з правого боку! Геть насильство з лівого боку.. Уряд авантюриста Раковського та від нього поставлених просимо піти від нас і не насилувати народної волі. Всеукраїнський з’їзд дасть нам уряд, якому ми будемо коритися, і побожно виконаємо його волю”. Громадянам пропонувалося негайно обирати сільські, волосні, повітові та губернські ради за вільної участі представників всіх партій, “що стоять на радянському ґрунті”. При виборах мала бути задіяною система квот для національного представництва. Безумовно визнавався принцип демократичних свобод: “Хай живе воля слова, друку, сумління, зборів, спілок, страйків, праці й професій, незайманість особи, думки, помешкання, переконання й віри!” [цит. по: 11, с. 22-23].

Селянство сприймало формально декларовані більшовиками гасла радянського народовладдя, справедливою, спрямованою на задоволення інтересів селянства аграрної реформи, але рішуче протидіяло заходам політики “воєн-

ного комунізму”, що в дійсності складала зміст більшовицької політики в Україні. Сприйняття радянської влади та “соціалістичного будівництва” розглядалося селянством як насадження диктатури національних меншин, як засіб їх збагачення за рахунок “православного”, “українського” населення. Узагальнена політична програма повстанства характеризується ключовими гаслами “За вільні ради” і роз’єднанням понять “більшовики” та “комуністи”.

У наказі Н.Григор’єва від 20-го травня населенню і партизанам, повсталим проти окупації комуністів, проголошувалася мета створюваної ним повстанської армії – “боротьба з надзвичайками, комісаро-держав’ям і комунізмом”. Селяни і робітники закликалися до боротьби з комунами. “Комуна – це нове кріпосне право”. Підкреслювалося значення положень Універсалу: “усі сільські волосні, повітові і губернські ради повинні переобрані на засадах універсалу і негайно приступити до виконання своїх обов’язків”. Всіх, хто агітував проти Універсалу, наказувалось розстрілювати на місці” [20, ф. 5, оп. 1, спр. 265, арк. 31].

Часто визвольні настрої селянства вироджувалися в погромний рух. Широка участь євреїв в КП(б)У та органах влади УСРР провокувала розвиток антисемітизму. На це звертають увагу й ізраїльські дослідники: “серед євреївства України панувала прищеплена багатьма десятиріччями ідеологія державного централізму і русифікації... Українське і російське євреїство невільно грало тут роль провідника русифікуючого централізму і стало об’єктом незадоволення з боку українського народу” [18, с. 180].

Отже, глибина причин, що викликали повстання під проводом Н.Григор’єва знаходить відображення як в масовості і розмаху повстання, так і в глибині і змістовності головного програмного документа повстання – “Універсала до українського народу”, який є видатним програмним документом українського повстанства. В Універсалі поєднуються ідеологія українських соціалістів-революціонерів з вимогами українського селянства та програмою політичних реформ, спрямованих на ліквідацію диктатури КП(б)У і ствердження народодовладдя.

Список використаних джерел:

1. III Всеукраїнський з’їзд Рад (6-10 березня 1919 р.): Стенографічний звіт. – Х.: Видання Центрального архівного управління УРСР, 1932. – 336 с.
2. Антонов-Овсієнко, В. О. В боротьбі за Радянську Україну / В. О. Антонов-Овсієнко // Літопис революції. – 1931. – № 3 (48). – С. 32-146.
3. “Більшовик” (орган ЦК КП(б)У). – 1919.
4. Ганжа, О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) / О. І. Ганжа. – К.: б.в., 2000. – 208 с.
5. Горак, В. С. Григор’євський повстанський рух (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): питання історіографії / В. С. Горак // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С. 154-177.
6. Горак, В. Повстанець чи бандит / В. Горак // Вітчизна. – 1992. – № 11. – С. 128-131.

7. Горак, В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.

8. Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др.: (Стенографический отчет). Под ред. Д. З. Мануильского и С. С. Дукельского. – Х.: Тип. ВУЧК, 1921. – 429 с.

9. Дубровский, С. Ликвидация григорьевщины (1919) / С. Дубровский // Военно-исторический журнал. – 1941. – №2. – С. 28-41.

10. Коваль, Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю / Роман Коваль. – К.: Видавництво “Діюкор”, 2001. – 320 с.

11. Козельский, Б. Шлях зрадництва і авантюр: (Петлюрівське повстанство) / Б. Козельський. – Х.: Державне вид-во України, 1927. – 148 с.

12. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'здів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. – Т. 1. 1918–1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.

13. Митрофаненко Ю. М. Григор'єв – уособлення слави чи трагедії отаманщини? / Юрій Митрофаненко // Наукові записки: збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004. – С. 51-60. – (Сер. “Політологія і етнологія”. Вип. 26).

14. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917–1922 гг.: Сб. документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1971. – 392 с.

15. Пайпс, Р. Русская революция: В 3 кн. / Ричард Пайпс. – М.: Захаров, 2005. – Кн. 3: Россия под большевиками. 1918–1924. – 704 с.

16. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919): Зб. документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 764 с.

17. Раковский Х. Борьба за освобождение деревни. – Х.: Изд. политотдела Украинской армии, 1920. – 60 с.

18. Френкин М. Трагедия крестьянских восстаний в России, 1918 – 1921 гг. – Иерусалим: “Лексикон”, 1987. – 251 с.

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

20. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

21. Adams A. E. Bolsheviks in the Ukraine: the second campaign, 1918-1919 / Arthur E. Adams. – New Haven : Yale University Press, 1963. – IX, 440 p.

Резюме

В сообщении ставится вопрос о необходимости научного изучения идеологических основ повстанческого движения под руководством Н.А.Григорьева, указывается на их связь с крестьянским мировоззрением и реакцией крестьян на проводимую большевиками политику “военного коммунизма”.

Ключевые слова: повстанческое движение, Н.А.Григорьев, политическая платформа, крестьянство, лозунги, идеология, “военный коммунизм”.

Одержано 6 травня 2013 року